

MARKAZIY OSIYODA XX ASR 80–YILLARI OXIRI 90–YILLAR BOSHIDA ISLOM DINIGA BO‘LGAN MUNOSABATNING O‘ZGARISHI VA UNING MENTAL–SPESIFIK XUSUSIYATLARI

Vaydullayev Ahmad Muhammadjonovich,

“Imom Termiziy” o‘rta maxsus islom ta’lim muassasasi

O‘quv-uslubiy ishlar bo‘limi boshlig‘i

Tel: +998994223757

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Sho‘rolar davrida Markaziy Osiyo mintaqasida islom diniga bo‘lgan munosabatning tarixiy, siyosiy va mafkuraviy jihatlari tahlil qilinadi. Sovet davlati tomonidan olib borilgan diniy siyosat, xususan, islomni nazorat ostiga olish, diniy qadriyatlarni cheklash va ateistik targ‘ibot orqali ijtimoiy ongni shakllantirish siyosati ilmiy asosda o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *Sho‘rolar davri, Markaziy Osiyo, Islom dini, dinga munosabat, Sho‘ro mafkurasi, Islomshunoslik, mafkuraviy nazorat, ilmiy-nazariy asoslar*

ABSTRACT

This article analyzes the historical, political, and ideological aspects of the attitude towards Islam in the Central Asian region during the Soviet era. The religious policy pursued by the Soviet state, in particular, the policy of controlling Islam, restricting religious values, and shaping social consciousness through atheistic propaganda, is studied on a scientific basis.

Keywords: *Soviet era, Central Asia, Islam, attitude towards religion, Soviet ideology, Islamic studies, ideological control, scientific and theoretical foundations*

KIRISH

SSSRdagi qayta qurish siyosati mamlakatdagi diniy vaziyatga ham ta‘sir ko‘rsatdi. Shunday qilib, diniy konfessiyalar diniy erkinlikka keng yo‘l oldilar. Bu, ayniqsa, Markaziy Osiyo, Ozarbayjon, Dog‘iston va Checheniston musulmonlari hayotiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Islomning asosiy ahkomlarini amalga oshirish uchun sharoitlar yaxshilandi, masjidlar soni ko‘paydi, diniy ta‘lim olish imkoniyatlari engaydi, shuningdek, xorijiy musulmon mamlakatlari bilan aloqalar yo‘lga qo‘yildi.

SSSR qulaganidan keyin bunday jarayonlar yanada kuchaydi. Bu tabiiy jarayon edi, chunki Markaziy Osiyo tarixan Islom dunyosining ajralmas qismi bo‘lgan. Tez orada ushbu yangi mustaqil davlatlar etakchi musulmon davlatlari tomonidan tan olindi va ko‘p yillar chetda qolgan Islom an‘analari qayta tiklana boshladi.

Mintaqadagi Islom bilan bogʻliq jarayonlar esa "qayta islomlashtirish" sifatida qabul qilinadi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida musulmon dunyosidan uzilib qolgan Markaziy Osiyo aholisi oqib kelayotgan adabiyotlar oqimini, jumladan radikallarning koʻplab asarlarini qabul qilishda, taʼlim olish uchun grantlar olishda oʻta begʻaraz boʻlgan.

Mintaqadagi ushbu jarayonlar Arab davlatlari, xususan Saudiya Arabistoni Qirolligi (SAQ) tomonidan katta qiziqish bilan kuzatadi. Sovet rejimi qulashidan sal oldin va undan keyingi yillarda saudiyaliklar Markaziy Osiyo va Ozarbayjonga oʻnlab missionerlar va maxsus delegatsiyalarni yuborishgan. Ushbu missiyalarning maqsadi markaziy Osiyo mintaqasida taʼsir doirasini yaratish edi. SAQdan kelgan delegatsiyalar va missionerlar orasida shohlikning yetakchi olimlaridan biri boʻlgan davlat rahbari va jamoat arbobi Shayx Muhammad Nosir al-Abudiyning sayohatlari alohida oʻrin tutadi.

Shayx Muhammad Nosir Al-Abudi taniqli olim. U Arab ilmiy hamjamiyati va Saudiya Qirollik oilasi orasida alohida hurmatga sazovor olim. U tarix, geografiya, til, adabiyot, Nasabnoma va siyosat boʻyicha 220 dan ortiq asar yozgan. Al-Abudining klassik janrlaridan biri sayohat yozuvlari, ushbu janrda 125 ta asar nashr ettirgan.

Shayx Al-Abudi 11 yil davomida Islom hamkorlik tashkilotida (IHT) ishlagan. Bosh kotibning yordamchisi sifatida u butun dunyo boʻylab musulmon oʻlkalariga tashrif buyurgan. Uning tashriflari eng yirik musulmon jamoalari boʻlgan mamlakatlarda ham, musulmon aholisi kam boʻlgan mamlakatlarda ham boʻlib oʻtadi. Al-Abudining vazifasi nafaqat IHT, balki Saudiya Arabistoni Qirolligi tomonidan qoʻyilgan vazifalarni ham bajarish edi¹

Al-Abudi musulmon aholisi koʻp boʻlgan mamlakatlardagi umumiy vaziyatni, shu jumladan musulmonlarning Islom tamoyillariga rioya qilishlari, Islomiy madaniy merosni saqlab qolishlari, Islom bilimlarini oʻrgatishlari va musulmonlarga boʻlgan munosabatini tahlil qilish uchun masʼul boʻlgan. Shuningdek, unga Arab va Islom birligi gʻoyasini ilgari surish topshirilgan. Al-Abudi oʻz sayohatlarida guvoh boʻlgan hamma narsani oʻz kundaligiga yozib borgan. Oʻzining yaxshi adabiy uslubi, tashrif buyurgan mamlakatlar tarixi, geografiyasi va mahalliy musulmonlardan olingan maʼlumotlar bilan davom etayotgan jarayonlarning yorqin tavsifini tayyorlashga muvaffaq boʻlgan.

¹ Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03

IKT Kotibiyatida ishlagan Al-Abudiga Sharqiy va G'arbiy Turkiston (Xitoy va Sovet Ittifoqi) musulmonlarining hayoti bilan tanishish vazifasi topshirilgan. 1989-yil aprel oyida Al-Abudi olti kishidan iborat delegatsiya boshchiligida musulmon respublikalariga tashrif buyurish uchun SSSRga jo'nab ketadi².

Uning safari Moskvadan boshlangan, so'ngra delegatsiya musulmonlar aholining ko'p qismini tashkil etgan respublikalar: O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston, Qirg'iziston, Qozog'iston va Ozarbayjon, shuningdek, Dog'iston, Checheniston, Astraxan va Samara viloyatlari shaharlariga tashrif buyurgan.

Keyinchalik sayohat taassurotlari kitob holatida nashr etilgan. Ulardan eng qimmatlari "Dog'iston mamlakati", "Rossiyaga sayohat", "Ozarbayjon Respublikasi", "Markaziy Osiyo kundaligi" kitoblarini aytishimiz mumkin.

Bundan tashqari, Sovet Ittifoqiga sayohat taassurotlari "Qozog'istondagi vaziyat", "Qirg'iziston", "Laziston", "Cherkeslar mamlakati", "Buxoro va Mavoraunnahtdagi unutilgan musulmonlar erlari", "Kavkazga sayohat", "Astraxan va Samara viloyatlari", "Belorusiya" va boshqa ko'plab kitoblarning asosini tashkil etadi. Bugungi kunda jahon adabiyotida kam uchraydigan klassik janri travelog janridan foydalanib, muallif musulmonlarning turmush tarzi va ijtimoiy mavqei haqida ma'lumot berishga harakat qilgan. Ushbu asarlarni antropologik va dala tadqiqotlari sifatida ko'rish mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shayx Al-Abudiyning SSSRga birinchi safari musulmon dunyosi og'ir kunlarni boshdan kechirayotgan bir paytda bo'lib o'tadi va Sovet Ittifoqining o'zi inqirozli vaziyatda, parchalanish arafasida bo'lgan. Bundan tashqari, Afg'onistondagi fuqarolar urushi va Markaziy Osiyo chegaralaridagi vaziyat keskinlashgan davr edi. Uning keyingi tashriflari mintaqa mamlakatlari mustaqillikka erishgan, qiyin o'tish davrini boshdan kechirgan davlatda Islom va dunyoviy ta'lim to'g'risida qizg'in munozaralar olib borgan bir paytda bo'lib o'tadi. Islomiy missionerlar va radikal guruhlar vaziyatdan foydalanib, faol bo'lishni boshlagan bir vaqtga to'g'ri keladi. O'sha davrdagi qarama-qarshiliklar muallifning kundaliklarida to'liq aks ettirilmagan, ammo ijtimoiy ongni ozod qilish va musulmon aholisi bo'lgan sovet respublikalari aholisini qayta islomlashtirish jarayoni batafsil tavsiflangan.

Uning birinchi sayohati 1989-yilda bo'lib o'tadi. Shayx Al-Abudi ushbu sayohat haqidagi taassurotlarni "Buxoro va Mavoraunnahtdagi unutilgan musulmonlar erlari" (1991) kitobida tasvirlaydi. Uning ta'kidlashicha, SSSRda din siyosiy hayotda muhim bo'lmagan va asosan mahalliy aholi madaniyatining o'ziga xos xususiyati sifatida

² Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03

saqlanib qolgan. Biroq, 1970-80-yillarning boshlarida Ittifoqdagi diniy vaziyat o'zgara boshladi va 1980-yillarning oxiriga kelib u butunlay yangi formatga ega bo'ldi. Markaziy Osiyo mintaqasida qayta islomlashtirish jarayoni jiddiy siyosiy muammoga aylandi.

Babikar Darvish kitobning muqaddimasida muallif Shayx Al-Abudi duch kelgan qiyinchiliklarga ishora qiladi. **Birinchidan**, SSSR bu davrda "yopiq" mamlakat edi. **Ikkinchidan**, musulmonlar turli tillarda gaplashganlar - 15 dan ortiq turkiy tillarda hamda 13 ta Kavkaz tillarida,

Fors va ba'zi mintaqalarda qisman mo'g'ul tillarida so'zlashuvchilar bo'lgan. Musulmon dunyosida keng tarqalgan arab tili esa zaif ishlatilgan, rus tili esa millatlararo muloqot tili sifatida ishlatilgan. Yana bir qiyinchilik SSSR musulmonlarining ijtimoiy-madaniy xilma-xilligi edi. Masalan, tojiklar asosan harakatsiz odamlar bo'lgan bo'lsa qozoqlar asosan ko'chmanchilik an'alarini saqlab qolishgan. Boshqa tomondan, Kavkazdagi musulmonlar esa o'ziga xos xususiyatga ega va 43 qabiladan iborat bo'lgan. To'rtinchidan, Sovet Ittifoqidagi barcha nashrlar, shu jumladan musulmon mamlakatlaridagi Islom haqidagi nashrlar senzura uchragan va faqat Moskvaning ruxsati bilan chop etilgan.

Moskvada Shayx Al-Abudi tomonidan olingan statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu davrda musulmonlar SSSR aholisining beshdan bir qismini tashkil etgan. Markaziy Osiyoning islom tarixidagi rolining o'ziga xosligini Shayx Al-Abudi o'zgacha ta'kidlaydi. Ushbu mintaq aholisi islom tsivilizatsiyasi va uning asosiy tamoyillarini yaratishga katta hissa qo'shgan. Ular orasida Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-857) algebra asoschisi hisoblanadi. Ahmad Al-Farg'oniy. (861-yilda vafoti) astronom, matematik, geograf, "osmon harakatlari kitobi" va "yulduzlar haqidagi fan kodeksi" asarlarining muallifi. Abu Ali ibn Sino (980-1037) 450 dan ortiq asar yozgan olim. Ulardan 40 tasi tibbiyotga, 30 tasi tabiiy fanlarga, 185 tasi falsafa, mantiq, psixologiya, geologiya, etika va boshqalarga bag'ishlangan. Abu Rayxon Beruniy (973-1048) taniqli qomusiy olim, tarix, astronomiya, mineralogiya bo'yicha 150 dan ortiq asarlarning muallifi. Imom Muhammad ibn Ismoil Al-Buxoriy (810-870) 600 ming hadis to'plagan. Ahmad Yassaviy (1166/67 vafoti) Yassaviya tariqatining asoschisi.

Sovet hokimiyati o'rnatilgunga qadar mintaqadagi davlat va ijtimoiy hayot shariat qonunlari bilan tartibga solingan. Sovet hokimiyati yillarida din nafaqat davlatning siyosiy hayotidan, balki aholining kundalik hayotidan ham chiqarib yuboriladi va mintaq musulmonlari jahon musulmonlari jamoasidan ajralib qolishadi. Bu holat Shayx Al-Abudiyni Markaziy Osiyo respublikalari

musulmonlarini, Islom sivilizatsiyasining merosxo'rlarini "unutilgan musulmonlar" deb atashga majbur qildi.

Al-Abudi Markaziy Osiyo va Qozog'iston musulmonlar boshqarmasi majlisida ishtirok etadi va 1989-yilda SSSRda 300 dan ortiq masjid faoliyat ko'rsatganligini, ulardan 82 tasi O'zbekistonda bo'lib, mintaqa yetakchilaridan biri bo'lgan. Muallif, shuningdek, sovet Ittifoqidagi musulmon jamoalarini boshqarish tizimini tasvirlaydi. Delegatsiya Toshkentdagi 15 ta yirik masjidga ham tashrif buyurishadi. Al-Abudi Masjidlarga tashrif buyurganida har doim masjidga qatnovchilar soni, ularning ta'lim darajasi, masjidlarning umumiy holati va tarixi bilan qiziqqan. U ko'plab masjidlar vayronaga aylanganini va masjidga tashrif buyurganlar asosan keksa odamlar va din haqida juda kam ma'lumotga ega ekanliklarini ko'radi. Masalan, al-Abudining ta'kidlashicha, to'ylar va dafn marosimlari sunnatga muvofiq o'tkazilmagan va deyarli barcha marosimlar dunyoviy xususiyatga ega bo'lgan³.

Toshkentga safaridan so'ng delegatsiya Samarqand, Buxoro, Xiva, Urganch, Turkmaniston, Tojikiston, shuningdek, Farg'ona vodiysining bir qator shaharlariga tashrif buyuradi. Ushbu tashrif natijasida al-Abudi, aniqlangan kamchiliklarga qaramay, SSSR musulmon respublikalarida diniy marosimlarini o'tkazishda hech qanday to'siq yo'qligini, masjidlar va diniy ta'lim muassasalari qurilishi qizg'in davom etayotganligini ta'kidlaydi.

Shayx Al-Abudining 1990-yilda Markaziy Osiyoga qilgan ikkinchi sayohati taassurotlariga asoslangan yana bir kitob, "Markaziy Osiyoga sayohat kundaligi" 1995-yilda Ar-Riyodda nashr etilgan. Ushbu kitob sayohat janrida ham taqdim etilgan bo'lib, unda muallif Ittifoq respublikalari - O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikiston musulmonlari hayotini tasvirlaydi.

Bu davrda SSSR musulmonlari hayotiga qiziqish sezilarli darajada oshdi. 1990-yillarning boshida xorij olimlari Markaziy Osiyodagi diniy vaziyat haqida bir qator asarlarni nashr etishadi. Xususan, S. Akiner, adib Xolida va Yoxan Rasanayagam asarlari paydo bo'ldi. Ular mintaqadagi Islom va dunyoviylik, diniy masalalar bo'yicha davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, xususiyatlar, qarama-qarshiliklar va kelajakdagi potentsial tahdidlar bilan bog'liq masalalar haqida fikr yuritilgan⁴. Xususan, Yoxan Rasanayagam antropologik usullarga asoslanib, Markaziy Osiyoda, ayniqsa O'zbekistonda musulmonlar hayotini o'rganib, islomni

³ Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03

⁴ Акинёр, С. 1996. Ислам, государство и этническая принадлежность в Центральной Азии в исторической перспективе. Религия, государство и общество 24, С. 91-132.

mahalliy aholi ongida qay darajadaligi bilan qiziqdi⁵. Al-Abudiyning ishi ham, antropologik tadqiqot deb hisoblanishi kerak, chunki muallif musulmonlarning moddiy merosiga ko'proq e'tibor beradi. Biroq, boshqa mualliflarning asarlari ham qiziqarli ma'lumotlarni taqdim etadi. Shunday qilib, J. Rasanayagam 1998-yildan Andijon viloyatida yashab, bir necha yil davomida aholining dindorlik darajasini chuqur o'rganishga muvaffaq bo'ladi. Andijonliklar misolida u sovet va postsovet davrida Markaziy Osiyo aholisi ongida sodir bo'lgan o'zgarishlarni tasvirlaydi⁶.

"O'rta Osiyo kundaligi" kitobida mintaqaning Islom dunyosidagi o'rnini baholab, u quyidagilarni ta'kidlaydi: "avvalo, bu mintaqada musulmonlar uchun islomning asosiy tamoyillari yaratilgan joy..., shu bilan uni islom dunyosidagi yetakchi tarkibiy qismlardan biri deb tan oladi. Al-Abudi O'zbekiston musulmonlari idorsining ishini yuqori baholaydi. U "Islom nuri" gazetasining nashr etilishini, diniy ta'lim uchun ishlatiladigan kitoblarni, xususan "muallimi soniy", "din islom", "Muftax An-naxv" va "Islom ibodati" qo'llanmalarini eslatib o'tadi. Al-Abudi Qur'on ma'nolarini tarjima qilishda va boshqa ko'plab diniy kitoblarni nashr etishda muftiy Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning beqiyos xizmatlarini qayd etgan.

Markaziy Osiyoda diniy ta'limni targ'ib qilish maqsadida delegatsiya ba'zi diniy oliy o'quv yurtlariga, xususan, Dushanbedagi (Tojikiston) Imom Termeziy Islom institutiga tashrif buyurishadi. Delegatsiyaga Farg'ona, Xorazmda yangi Islom instituti qurilishi, Toshkentdagi Islom markazi loyihasi, Buxorodagi Imom Buxoriy nomidagi Toshkent Islom instituti, Mir Arab madrasasi haqida ma'lumot beriladi. Delegatsiya Imom Buxoriy Islom instituti faoliyati bilan ham tanishadi. Imom Buxoriy nomidagi Toshkent Islom institutiga tashrifi to'g'risida Al-Abudi shunday yozgan: "institutda Arab tilini yaxshi biladigan 100 ga yaqin talaba tahsil oladi. Ular bu erga turli respublikalardan o'qish uchun kelishgan. Ularga o'n beshdan ortiq mudarrislar dars berishadi, ularning aksariyati Mir Arab madrasasining bitiruvchilaridir".

Al-Abudi so'nggi yillarda yangi masjidlar qurish va eski masjidlarni rekonstruksiya qilish ishlari boshlanganini ham ta'kidlab o'tadi. Shunday qilib, kundalik bilan tanishish natijasida Toshkentning 1990-yillar boshidagi diniy manzarasi, jamiyat, din va davlat o'rtasidagi munosabatlar haqida ma'lumot olish mumkin. Al-Abudiyning ta'kidlashicha, diniy adabiyotlarning kamligi sababli ko'plab imomlar Arab tilini bilishmagan.

⁵ Расанаягам, Дж. (2010). Ислам в постсоветском Узбекистане: мораль опыта (Стр.281). Кембридж: Издательство Кембриджского университета.

⁶ Расанаягам, Дж. (2010). Ислам в постсоветском Узбекистане: мораль опыта (Стр. 281). Кембридж: Издательство Кембриджского университета.

Toshkentga tashrifi yakunlangandan so'ng al-Abudi delegatsiyasi Xorazm, Turkmaniston, Tojikiston va Farg'ona vodiysiga tashrifini davom ettiradi. Uning ta'kidlashicha, 1990-yillarning boshlarida ham Buxoro Markaziy Osiyoda islomning markaziga aylanishi mumkin edi, chunki shaharda ko'plab masjidlar va madrasalar mavjud bo'lgan. Farg'ona vodiysiga tashrifi esa mintaqadagi aholining e'tiqodi va diniy ilmnining yuqoriligi uni hayratlantirgan.

Shayx Al-Abudiyning 1991-yilda bo'lib o'tgan uchinchi safaridan keyin yozilgan kitobining nomi Mavoraunnahr - Markaziy Osiyodagi tarixiy mintaqaning qadimiy nomi. Arabcha iboradan kelib chiqqan: "Ikki daryo oralig'i" ma'nosini beradi.

Bu nom 7-8 asrlarda arablar istilosi davrida paydo bo'lgan va dastlab Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi mintaqani anglatadi. Aynan Mavoraunnahrda o'sha davrdagi islom olamining eng muhim shaharlari, Samarqand, Buxoro, Xujand va boshqalar yuqori madaniyat va sivilizatsiyaga ega bo'lgan.

Markaziy Osiyo respublikalari mustaqillikka erishganlaridan so'ng, davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida islohotlarni amalga oshirishni boshladilar. Ijtimoiy va siyosiy sohalarining o'zgarishi, birinchi navbatda, islom bilan bog'liq jarayonlarga ta'sir ko'rsatdi.

Mintaqa mamlakatlarining siyosiy taqdiri ham, ijtimoiy va etnik barqarorligi ham ushbu masalani hal qilishga bog'liq edi. Xorijdagi barcha musulmon mamlakatlar mintaqadagi tarixiy jarayonlarni diqqat bilan kuzatishgan va voqealarga imkon qadar ko'proq ta'sir ko'rsatishga harakat qilishgan.

O'zbekiston va Turkmanistonning yirik shaharlariga safaridan so'ng al-Abudi delegatsiyasi Toshkentdagi musulmonlar diniy boshqarmasiga qabul qilindi. Uning rahbari Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf mehmonlarga O'zbekistondagi diniy sohadagi o'zgarishlar haqida ma'lumot berdi. Xususan, u diniy erkinlikning kengayishi natijasida Toshkentda masjidlar soni qisqa vaqt ichida 300 dan oshganini, 1989-yilda delegatsiyaning birinchi tashrifi chog'ida sayohat to'g'risidagi hisobotlarda atigi 15 ta masjid qayd etilganini ta'kidladi.

Al-Abudiyning kundaligida aytilishicha, yoshlar ko'p, diniy fanlar va Arab tili hamma uchun erkin o'qitiladi, barcha masjidlar Qur'on bilan jihozlangan va ayollar diniy kiyim - hijob kiyishadi. 1995-yildagi ushbu sayohat yozuvlarining avvalgilaridan farqi shundaki, 1989 va 1990-yillardagi tashriflar SSSR musulmon respublikalari bilan tanishish bo'lgan⁷.

⁷ Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03

Musulmonlarning hayotini kuzatish ham, soʻnggi sayohatning maqsadi ham mintaqada Islomni qayta tiklash jarayoniga taʼsir qilish edi. Bundan tashqari, tashrif delegatsiyaga tadqiqot oʻtkazish imkoniyatini berdi, mintaqada dinlari tarixi boʻyicha manbalarga kirish va birinchi qoʻldan maʼlumot olish imkoniyatini ochdi. Bundan tashqari, delegatsiya aʼzolari mahalliy aholi bilan muloqot qilib, kundalik hayot va Islomga boʻlgan munosabat bilan tanishdilar. Bu kuzatishlarning barchasi uchinchi kitobda aks etgan. Xulosa qilib aytganda, Al-Abudiyning asarlarini Markaziy Osiyo respublikalarining murakkab va noaniq oʻtish davri tarixi boʻyicha ajoyib manbalar deb hisoblash mumkin.

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, diniy bagʻrikenglik ham dinlararo hamda har bir dinning ichidagi turli xil yoʻnalishlar va mazhablarning ezgu gʻoyalarini qadrlash, bir-birlarini hurmat qilish, shu bilan birga oʻzaro hamkorlik asosida amalga oshadi.

Ayniqsa, islom taʼlimotidagi dinni qabul qilish yoki qabul qilmaslik qalbga bogʻliq insonning toʻliq ixtiyoridagi amal deb qaralishi mintaqada diniy bagʻrikenglik muhiti barqaror boʻlishi uchun asosiy omillardan boʻldi.

Asrlar mobaynida oʻlkamizning shaharu qishloqlarida masjid, cherkov va sinagogalar emin-erkin faoliyat koʻrsatib, turli millat va dinga mansub qavmlar hamjihatlikda oʻz diniy marosimlarini ado etib kelganlar. Tariximizning eng murakkab, ogʻir davrlarida ham ular oʻrtasida diniy asosda mojarolar boʻlmagan.

Bu esa, millati va diniy qarashidan qatʼi nazar, insonni ardoqlash va oʻzgalarni qadrlash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat koʻrsatish kabi tuygʻular oʻlka aholisining qon-qoniga singib ketganidan dalolat beradi. Aynan shu sifatlar xalqimizga xos boʻlgan diniy bagʻrikenglikning maʼnaviy asosini tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03
2. Акинер, С. 1996. Ислам, государство и этническая принадлежность в Центральной Азии в исторической перспективе. Религия, государство и общество 24, С. 91-132.
3. Расанаягам, Дж. (2010). Ислам в постсоветском Узбекистане: мораль опыта (Стр. 281). Кембридж: Издательство Кембриджского университета.
4. Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03